

بازخوانی و تحلیل کتیبه‌های معماری در نگاره‌های شاهنامه‌ی تهماسبی

چکیده:

حدود یک سوم از ۲۵۸ نگاره‌ی شاهنامه‌ی تهماسبی به تناسب مضمون خود، تصاویری از بناهای معماری را نشان می‌دهند که رویداد در کنار یا داخل آنها اتفاق می‌افتد. در این گروه از نگاره‌ها، بخش‌هایی از دیوارها متأثر از ساختمان‌های واقعی عصر تیموری و صفوی، علاوه بر انواع تزیینات، با کتیبه‌های خوشنویسی آراسته شده‌اند. این کتیبه‌ها که بیشتر پرفراز ایوان‌ها یا کنگره‌ی بناها با خطوط متنوع به چشم می‌خورند، عمدتاً ترکیب‌های پیچیده‌ای دارند. این خطوط در اندازه‌های بسیار ریز چنان با ساختار پرنقش و نگار تصویر درهم تنیده‌اند که مشکل می‌توان آنها را دید و خواند. شاید از همین روست که پیش از این اقدامی برای خواندن آنها صورت نگرفته است. هدف این پژوهش، علاوه بر بازخوانی تمامی کتیبه‌ها، بررسی مضامین آنها در پی پاسخ به این پرسش است که کتیبه‌ها از لحاظ قالب و محتوی چه جایگاهی در ساختار کلی نگاره‌ها دارند؟

واژگان کلیدی: شاهنامه‌ی تهماسبی، کتیبه نگاری، نگاره، معماری

نوع مقاله: پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۴/۰۱

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۸/۱۷

علی اصغر میرزایی مهر

(نویسنده مسئول)

دکتری پژوهش هنر، استادیار و مدیر گروه نقاشی، دانشگاه علم و فرهنگ
Email: ali.a.mirzaeimehr@gmail.com

فتانه الماسی

دانشجوی دکتری تاریخ تطبیقی و تحلیلی هنرهای اسلامی، مربی، مدرس مدعو دانشگاه علم و فرهنگ
Email: almasifattaneh@gmail.com

DOI: شناسه دیجیتال

10.22051/jtpva.2023.43308.1516

مقدمه

اهمیت یکی از فاخرترین نسخ مصور تاریخ نقاشی ایران یعنی شاهنامه‌ی تهماسبی بر کسی پوشیده نیست، از همین رو تاکنون پژوهش‌های بسیاری در نقد و تحلیل ارزش‌های گوناگون آن صورت گرفته است. اما تردیدی نیست که چنین تحقیقاتی هنوز در آغاز راه بوده و زوایای ناپژوهیده، ظرایف و لطایف نکاویده در این مجموعه گرانسنگ هنر ایرانی بسیارند.

به تناسب روایت‌ها، برخی نگاره‌های شاهنامه، نمای داخلی یا بیرونی بناهای معماری را نشان می‌دهند. بنای ترسیم شده اغلب کاخ‌ها و عمارات باشکوه دولتی و بعضاً حصارها و قلعه‌ها هستند. با آنکه زمان جاری در داستان‌های شاهنامه روزگاران پیشاز اسلام است، اما نگارگر در ترسیم این بناها مختصات ابنیه‌ی اشرافی عهد تیموری و صفوی را که در جهان پیرامون خویش بارها دیده و چه بسا به واسطه نزدیکی با دربار در آنها زیسته، مدنظر داشته است.

بناهای اشرافی آن عهد، علاوه بر انواع نقوش کاشی‌کاری، گچ‌بری و نقاشی دیواری، با کتیبه‌های خوشنویسی آراسته می‌شدند، پس نگارگر نیز در کنار انواع نقوش تزیینی، از نوشته هم در آرایش بناهای خود بهره می‌برد. این مقاله با تمرکز بر روی همین خط نوشته‌ها، بر آن است که ابتدا تمامی متون را بازخوانی و صورت‌بندی نموده، سپس به تحلیل قالب و محتوای آنها بپردازد.

باتوجه به مختصات این نوشته‌ها، بازخوانی تمامی آنها نیازمند صبوری و شوری درخور بوده است زیرا غالباً ترکیب‌های پیچیده‌ای دارند و بعضاً چنان ریزنوشته شده‌اند که بدون استفاده از ابزارهای فنی چون لوپ و ذره‌بین قابل بازخوانی نیستند. هنگامی که این ویژگی‌ها با تنوع قلم‌های بکار رفته که شامل ثلث، نستعلیق، رقاع، ریحان و کوفی معقلی هستند جمع آیند، اهمیت بازخوانی روشن می‌شود.

محتوای غالب در نوشته‌ها اعم از نظم و نثر، پسند خاطر شاه و جلب رضایت اوست. پسند خاطر و جلب رضایت شاهی که در امر تصویر بصیر است و در خوشنویسی و ادب خبیر و حامی بی‌دریغ هنرمندان و مالک اصلی کتاب. کتابی که بدین سان تولید می‌شود نمونه‌ی اعلای هنر و عیار و معیار کتاب‌آرایی عصر خویش به شمار می‌رود.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی است و به روش توصیفی-تحلیلی نوشته شده و اطلاعات ارائه شده در آن به شیوه‌ی کتابخانه‌ای گردآوری شده است. جامعه‌ی آماری آن تمامی ۲۵۸ نگاره‌ی شاهنامه‌ی تهماسبی را در برمی‌گیرد.

پیشینه پژوهش

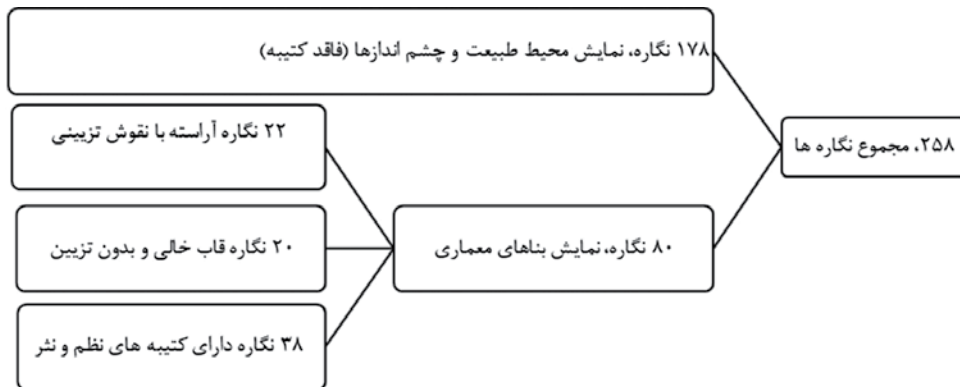
با آنکه در سده‌ی اخیر، نگاره‌های شاهنامه‌ی تهماسبی از زوایای گوناگون پژوهیده شده است اما متن‌های روی بناها توجه چندانی را جلب نکرده‌اند. این نکته الزاماً به معنای غفلت پژوهشگران نیست، بلکه گمان می‌رود هدف اصلی از این نوشته‌ها نه «خوانده شدن» بلکه عمدتاً «دیده شدن» بوده است. چیزی در ردیف نقش مایه‌های بی‌شماری که گستره‌ی نگاره‌ها را می‌آریند. از این رو تأکید بر وجه بصری آنها بوده است، نه اعتبار محتوایی. به همین دلیل، تاکنون این متن‌ها مورد نقد، تحلیل و بازخوانی دقیق قرار نگرفته‌اند. مضمون بینارشته‌ای مقاله‌ی حاضر نیز که سه حوزه‌ی هنر نگارگری، خوشنویسی و شعر و ادبیات را در بر گرفته، می‌تواند از دلایل نپرداختن پژوهشگران به آن باشد.

کمیت کتیبه‌ها

۲۵۸ نگاره‌ی شاهنامه‌ی تهماسبی از لحاظ محل رویداد و صحنه، به دو گروه قابل تقسیم‌بندی‌اند. گروه بزرگتری که واقعه در محیط طبیعت، اعم از کوه و دشت و دمن و یا زیر چادرها و تجیرها اتفاق می‌افتد، که این نگاره‌ها عموماً فاقد کتیبه بوده‌اند و در نتیجه خارج از موضوع این مقاله قرار می‌گیرند. گروه دیگر که به پیروی از روند داستان، قسمتی یا تمامی نگاره به فضای معماری اختصاص می‌یابد. این گروه از نگاره‌ها هستند که خط نوشته‌هایی بر در و دیوار خود دارند.

از مجموع نگاره‌های شاهنامه، حدود ۸۰ نگاره کم و بیش بناهای معماری و ساختمان را نشان می‌دهند، که این ساختمان‌ها با انواع نقش و نگار زینت یافته‌اند. در نمای تزیینی تمامی آنها قاب‌های مستطیل شکلی در نظر گرفته شده است که از این میان قاب‌های ۲۲ نگاره صرفاً با نقوش، تزیین شده‌اند. ۲۰ نگاره دارای قاب‌های خالی و بدون نوشته و تزیین هستند و فقط ۲۸ نگاره است که در قاب‌های خود

نمودار ۱. گونه‌گونی برخورد نگارگران با قاب‌های تعبیه شده در نگاره‌ها. (نگارندگان).

جدول ۱. نمونه‌های تصویری از قاب‌های خالی، منقوش و مکتوب. (نگارندگان).

قاب خالی و بدون نقوش تزیینی
قاب آراسته با نقوش تزیینی
قاب با کتیبه‌های نظم و نثر

تصویر ۱. آمدن مهرباب به نزد رودابه، شاهنامه تهماسبی. (canby, 2014:125)

دارای بیشترین کتیبه‌هاست. جدول شماره‌ی ۲ علاوه بر معرفی نگاره‌های دارای کتیبه و بازخوانی متن‌ها، ویژگی‌های نوشته‌ها را نیز در یک صورت‌بندی ارائه می‌دهد.

مطالبی اعم از نظم و نثر دارند. تمرکز این مقاله نیز عمدتاً بر همین ۳۸ نگاره است (نمودار و جدول ۱). تعداد کتیبه‌های موجود در این نگاره‌ها از یک تا ۲۱ و تعداد واژگان بکاررفته از دو تا ده‌ها واژه است. تصویر شماره‌ی ۱

جدول ۲. نگاره‌های دارای کتیبه و ویژگی‌های کتیبه‌ها. (نگارندگان).

صفحه	عنوان یا موضوع نگاره	متن کتیبه‌های نگاره	محل اجرای کتیبه	قالب ادبی	مرجع متن	نوع خط	عیار خط	زبان
۶۸	گفتار اندر ستایش پیغمبر	چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیبان چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح گشتیبان	طرفین فراز اتافک کشتی نجات	شعر	سعدی	نستعلیق	عالی	فارسی
		گشاده باد به دولت همیشه این درگاه	بالای درگاه ورودی کشتی	شعر	نویدی	کوفی معقلی	عالی	فارسی
۷۶	بر تخت نشستن ضحاک	زلف ترا رقیب به گردن گرفته است / ضحاک را به زحمت ما ران گذاشتیم	فراز دیوار کاخ ضحاک	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		القدرت - لله تعالی	فراز دیوار کاخ، اضلاع جانبی	نثر	-	نستعلیق	عالی	عربی
		السلطان الاعظم	بالای در ورودی کاخ	نثر	-	رقاع	عالی	فارسی
۷۹	کشتن ضحاک گاو پرماهی را	بلندی منظر گردون از آن یافت / کز آنجا کوبک اقبال شه تافت فلک کاخ فریدون پست از آن ساخت / جهان از قیصر و کاوس پرداخت که با داد و دهش سلطان غازی / شود خورشید اوج سرفرازی	فراز دیوار طبقات بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		الله ولی التوفیق	بالای در ورودی بنا	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
۸۳	داستان فریدون با کندرو و کیل ضحاک	الله ولی التوفیق	بالای در ورودی	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
۸۴	سور فریدون با کندرو و کیل ضحاک	این صفحه که شد رشک پری خانه چین / مانی نکشید صورتی خوشتر از این خطش به خط پری رخان می ماند / کاراسته باشد به هزاران آیین	بر کناره‌های تخت جلوس شاه	شعر	-	نستعلیق	خوش	فارسی
۸۵	کشتن فریدون ضحاک را	به کام تو بادا همه کار تو / خداوند گیتی نگهدار تو	فراز ایوان بنا	شعر	سعدی	ثلث	عالی	فارسی
		فریدون فرخ فرشته نبود / زعود و زعنبر سرشته نبود	تکیه‌گاه شاه نشین	شعر	فردوسی	نستعلیق	عالی	فارسی
		یا مفتح الابواب	بالای در ورودی	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
۸۸	فرستادن فریدون جندل را به یمین	السلطان العادل	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
۹۲	بخش کردن فریدون جهان را بر پسران	السلطان العادل	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
۱۰۶	گرفتن قارن دژ آلان را	گشاده باد به دولت همیشه این درگاه	بالای در ورودی	شعر	نویدی	ثلث	خوش	فارسی
۱۱۴	دیدار زال و سام با منوچهر و قارن	شهان جهان در پناه تواند / همه خاک بوسان راه تواند ز تخت زمین ارجمندی گرفت / ز تاجت فلک سربلندی گرفت	زیر قوس ایوان بنا	شعر	-	نستعلیق	خوش	فارسی
		رواق منظر چشم من آشیانه توست / کرم نما و فرود آ که خانه خانه توست	فراز درگاهی‌های طرفین بنا	شعر	حافظ	نستعلیق	خوش	فارسی
۱۱۵	رفتن سام از نزد زال	السلطان العادل	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
۱۲۰	رفتن ندیمه‌گان به خواستگاری رودابه	اللهم صل علی محمد المصطفی و امام علی المرتضی - علی النقی - زین العابدین.	فراز دیوار طبقه فوقانی عمارت	نثر	صلوات	ثلث	خوش	عربی
		امر بتجدید هذا العماره السلطان - دولته - العادل.	کتیبه‌ی طبقه‌ی اول	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
		گشاده باد به دولت همیشه این درگاه / به حق اشهد ان لا اله الا الله	زیر قوس ورودی بنا	شعر	نویدی	نستعلیق	عالی	فارسی
		یا مفتح الابواب	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی

صفحه	عنوان یا موضوع نگاره	متن کتیبه‌های نگاره	محل اجرای کتیبه	قالب ادبی	مرجع متن	نوع خط	عبار خط	زبان
۱۲۵	آمدن مهراب به نزد رودابه	و اذ یرفع ابراهیم القواعد من البيت و اسمعیل تقبل منا انک انت السمیع العلیم	فراز طبقه فوقانی	نثر	قرآن	ریحان	عالی	عربی
		این صفحه که شد رشک پری خانه چین / مانی نکشید صورتی بهتر از این خطش به خط پری رخان می ماند / کاراسته باشد به هزاران آیین	بالای درگاهی ها و دیوار طبقه فوقانی	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		نوشته‌ای که بر این طارم زر اندود است / خطی که عاقبت کار جمله محمود است		شعر	-	رقاع	خوش	فارسی
		امرہ بنیان هذا العماره الرفیعہ المنیعہ الشریفہ السلطان الاعدل الاکرم	فراز ایوان طبقه اول	نثر	-	ریحان	عالی	عربی
		این صفحه که هست رشک خوبان طراز / آراسته پیکریست بیننده نواز گویا در رحمتست کز عالم فیض / بر ناظر این کتاب می گردد باز	سه لتی زیر قوس ایوان بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		در درگاه شاهان زان بلند است / کز آن درگاه دریانی بیاسود	کتیبه‌ی میانی دیوار جانبی	شعر	-	رقاع	عالی	فارسی
		اهل نجات رفیع ارفع ربهم درجات	زیر قوس ورودی بنا	نثر	-	نستعلیق	عالی	عربی
		یا مفتح الابواب	بالای در ورودی بنا	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
		عاقبت بخیر باد	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	فارسی
		آگاهی یافتن مهراب از عشق رودابه به زال						
۱۲۸	رای زدن سام با منوچهر در کار زال و رودابه	تیمنا باسم الملک العلی الاعلا العالی المتعالی	فراز ایوان بنا	نثر	-	ریحان	عالی	عربی
		اذ یرفع ابراهیم القواعد من البيت و اسمعیل تقبل منا انک انت السمیع العلیم	فراز ایوان بنا	نثر	قرآن	ریحان	عالی	عربی
		شاهای بقای عمر تو بادا هزار سال / اقبال در پناه تو بادا هزار سال سالی هزار ماه و مهی صد هزار روز / روزی هزار ساعت و ساعت هزار سال	زیر قوس ایوان بنا	شعر	-	ریحان	عالی	فارسی
۱۳۱	آگاه شدن مهراب از خشم منوچهر شاه	جهانت به کام و فلک یار باد / جهان آفرینت نگهدار باد به کام تو بادا سپهر بلند / ز چشم بدانت مبادا گزند	فراز درگاهی های طرفین بنا	شعر	سعدی	ریحان	عالی	فارسی
		بر این رواق زیر جرد نوشته اند به زر / که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند	فراز ایوان بنا	شعر	حافظ	ثلث	خوش	فارسی
		شاه نشین چشم من تکیه گه خیال توست / جای دعاست شاه من بی تو مباد جای تو	سه لتی زیر قوس ایوان	شعر	حافظ	ثلث	خوش	فارسی
		در خزانه رحمت به قفل حکمت بود / زمان دولت مادر رسید در او شد	فراز در ورودی	شعر	-	ثلث	خوش	فارسی
۱۳۲	دیدار سیندخت با سام نریمان	امرہ بنیان هذا العماره فی زمان السلطنه السلطان الاعظم مولا الملوک عرب	فراز ایوان بنا	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
		جهانت بکام و فلک یار باد / جهان آفرینت نگهدار باد	زیر پنجره های طبقه ی فوقانی	شعر	سعدی	ثلث	عالی	فارسی
		گشاده باد به دولت همیشه این درگاه	فراز در ورودی	شعر	نویدی	ثلث	عالی	فارسی
۱۳۴	گفتگوی شاه درباره ی ازدواج زال	یا فتاح	فراز ایوان بنا	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
		جهانت به کام و فلک یار باد / جهان آفرینت نگهدار باد	بر فراز تختگاه شاه	شعر	سعدی	نستعلیق	عالی	فارسی
		دولت باد - فرصت باد	بالای آزاره های بنا	نثر	-	رقاع	عالی	فارسی
		الله ولی التوفیق	فراز در ورودی	نثر	-	رقاع	عالی	عربی

صفحه	عنوان یا موضوع نگاره	متن کتیبه‌های نگاره	محل اجرای کتیبه	قالب ادبی	مرجع متن	نوع خط	عبار خط	زبان
۱۳۶	رفتن سام و زال به کابل برای سوررودابه	رواق منظر چشم من آشیانه توست / کرم نما و فرود آکه خانه خانه توست	فراز پنجره‌ی طبقه‌ی دوم	شعر	حافظ	ریحان	عالی	فارسی
		ز در درآ و شبستان ما منور کن / دماغ مجلس روحانیان معطر کن	بالای ورودی بنا	شعر	حافظ	ریحان	عالی	فارسی
۱۶۷	خواندن سودابه سیاوش را به شبستان بانیرنگ	لصاحب السعادت و السلامه و طول العمر مانا حت حمامه	فراز ایوان بنا	نثر	محمد الجزایری	ثلث	عالی	عربی
۱۶۹	گذر سیاوش از آتش	یا مفتح الابواب	فراز در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	فارسی
۱۷۰	گرفتن سیاوش و رستم حصار بلخ را	حصار دار السلطنه بلخ	فراز در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	فارسی
۱۸۰	سور جریره دخت پیران با سیاوش	لصاحبه السعادت و السلامه	فراز در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
		بدین رواق زبر جد نوشته اند بز / که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند	سه لتی زیر قوس ایوان	شعر	حافظ	ثلث	عالی	فارسی
۱۹۷	فتح قلعه بهمین توسط کیخسرو	السلطان الاعظم وال خاقان الاعدل الاکرم و ملازمین حوال العالم ظل الله فی العرضین عون الضعفاء المباکین خلد الله تعالی ملکه و سلطانه و افاض العالمین علی بره و احسانه و رافه.	زیر کنگره‌ی فراز دیوار قلعه	نثر	-	ثلث	خوش	عربی
		جهانت به کام و فلک یار باد / جهان آفرینت نگهدار باد به کام تو یادا همه کار تو / خداوند گیتی نگهدار تو	زیر کنگره‌ی فراز دیوار قلعه بخش دورتر	شعر	سعدی	ثلث	خوش	فارسی
		رواق منظر چشم من آشیانه توست	زیر پنجره‌ی درون قلعه	شعر	حافظ	ریحان	خوش	فارسی
		عاقبت به خیر باد	زیر کنگره فراز دیوار مرکزی قلعه	نثر	-	نستعلیق	خوش	فارسی
۲۰۲	زدن فروداسب گویا به تیر	خلد الله تعالی ملکه و سلطانه	کتیبه میان دو طبقه	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
		لصاحبه السعاده و السلامه	بالای در ورودی	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
۲۰۴	افسوس خوردن بر مرگ فرود سیاوش	هر که آمد عمارتی نو ساخت / رفت و منزل بدیگری پرداخت آن دگر پخت همچنان هوسی / وین عمارت بسر نبرد کسی	سه لتی زیر ایوان بنا	شعر	سعدی	ثلث	خوش	فارسی
		جهانت به کام و فلک یار باد / جهان آفرینت نگهدار باد به کام تو یادا همه کار تو / خداوند گیتی نگهدار تو	فراز دیوار اندرونی قلعه	شعر	سعدی	ثلث	خوش	فارسی
۲۰۶	ربودن بیژن تاج تزاورا	السلطان الاعظم الاعدل الاکرم مالک الرقاب العرب و العجم خلد الله ملکه و سلطانه و افاض علی	فراز دیوار بیرونی قلعه	نثر	-	ثلث	خوش	عربی
		یا مفتح الابواب	بالای در ورودی	نثر	-	کوفی	خوش	عربی
		جهان ای برادر نماند به کس / دل اندر جهان آفرین بند و بیس	بالای در ورودی	شعر	سعدی	ثلث	خوانا	فارسی
۲۲۸	رزم رستم با کافور آدمخوار	ز سنگ انداز او سنگی که جستی / پس از قرنی سر کیوان شکستی	فراز دیوار اندرونی قلعه	شعر	-	نستعلیق	خوش	فارسی
		فی ایام... خلد الله تعالی ملکه و سلطانه	فراز دیوار بیرونی قلعه	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
		آفتاب برج دولت	فراز دیوار بیرونی قلعه بخش دورتر	نثر	-	ثلث	عالی	فارسی
		یا مفتح الابواب	بالای در ورودی	نثر	-	ثلث	عالی	عربی

صفحه	عنوان یا موضوع نگاره	متن کتیبه‌های نگاره	محل اجرای کتیبه	قالب ادبی	مرجع متن	نوع خط	عیار خط	زبان
۲۵۲	جهن و توران	منزل تو کعبه اهل وفاست / طاق ایوان تو محراب دعاست	فراز ایوان بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		حافظی فی جمیع حالاتی	بالای در ورودی	نثر	-	کوفی معقلی	عالی	عربی
۲۶۸	کشته شدن ارجاسب بدست اسفندیار	رواق منظر چشم من آشیانه توست / کرم نما و فرود آکه خانه خانه توست	فراز دیوار قلعه	شعر	حافظ	ثلث	عالی	فارسی
		برین رواق زبرجد نوشته (اند به زر)	فراز دیوار جانبی قلعه	شعر	حافظ	ثلث	عالی	فارسی
		اللهم خلد الدوله السلطان المعظم والخاقان الاعدل الاکرم مولا الملوک العرب والعجم سلطان سلاطین العالم ظل الله فی الارضین قهرمان الماء والطين.	بالای دیوار بیرونی قلعه قسمت نزدیک تر	نثر	-	ثلث	عالی	عربی
۲۷۷	فردوسی در حضور سلطان محمود	معز السلطنه والخلافه و الدنيا ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب الحسينی بهادر خان خلد الله تعالی ملکه و مرجمه واحسانه.	پیرامون در ورودی قلعه	نثر	-	رقاع	عالی	عربی
		ای دل و دیده هر دو خانه تو / سر من خاک آستانه تو	فراز کوشک شاهی	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
۲۷۸	اردشیر و گلنار	دولت و سعادت باد	ضلع جانبی کوشک شاهی	نثر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		پیش از آن کاین سقف سبز و طاق مینا برکشند / منظر چشم مرا بروی جانان طاق بود	فراز ایوان بنا	شعر	حافظ	ثلث	عالی	فارسی
۲۷۸	اردشیر و گلنار	... تمت العماره فی شهر سنه ۹۳۴	فراز ایوان بناکوفی متداخل	نثر	-	کوفی	عالی	عربی
		میان کعبه و ماگر چه صد بیابان است	زیر کنگره ی دیوار	شعر	عماد فقیه	ثلث	عالی	فارسی
		دریچه (ای) ز حرم در سراچه جان (است)	زیر کنگره ی دیوار کوفی متداخل	شعر	عماد فقیه	کوفی	عالی	فارسی
۲۸۳	پادشاهی شاپور ذوالاکناف	بدولت کامران بر تخت عزت شادمان بنشین / که عالم را طفیل یک سر موی تومی بینم	فراز کوشک شاهی	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		تخت و دولت همیشه جای تو باد	ضلع جانبی کوشک شاهی	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
۳۰۳	سفیر خاقان در حضور انوشیروان	کعبه مقصد است خانه تو	فراز دیوار حیاط بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		ای فلک خانه آستانه تو	فراز در ورودی بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
۳۰۴	نوشیروان و دختر خاقان	برین رواق زبرجد نوشته اند به زر / که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند	فراز ایوان بنا	شعر	حافظ	ثلث	عالی	فارسی
۳۰۵	آوردن هدایای هند به دربار انوشیروان	پاینده باد قصر رفیع شه زمان	فراز دیوار جانبی بنا	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		آسوده کسی که سر برین درگه سود	فراز ورودی زنانه	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی
		گشاده باد بدولت همیشه این درگاه	فراز در ورودی بنا	شعر	نوبدی	نستعلیق	عالی	فارسی
۳۱۱	پرسش موبدان از هرمز	ای ترا شمس دیوار چو گل شوق انگیز طاق و ایوان تو چون قوس و قزح رنگامیز	فراز ایوان بنا	شعر	-	ثلث	عالی	فارسی
۳۲۰	باربد در میان درختان	همیشه بخت و دولت جای شه باد	دیوار جانبی کوشک تفرجگاهی	شعر	-	نستعلیق	عالی	فارسی

کیفیت و نوع خط کتیبه‌ها:

خوشنویسی است^۲. این توان و تسلط آنگاه شاخص می‌شود که نگارگر خوشنویس، به یک قلم بسنده نکرده و مهارت خود را در انواع اقلام به نمایش می‌گذارد. خطوط بکار رفته در نگاره‌ها، به تفکیک در جدول ۳ آورده شده است. باتوجه به این نکته که در بناهای واقعی آن زمان این تنوع

در نگاره‌های مورد نظر، تمامی کتیبه‌ها با قلم مو و رنگ نوشته شده‌اند نه قلم نی و مرکب. از این رو خلق آنها بیشتر عملی نقاشانه است تا خوشنویسانه. از سوی دیگر، عیار عالی غالب خطوط، نشان‌گر تسلط اعلائی نگارگر بر اصول

جدول ۳. خطوط به کار رفته در نگاره‌ها، نوع قلم و تعداد تکرار آنها. (نگارندگان).

نوع خط	تعداد کتیبه‌ها	نمونه‌ی خط
ثلث	۳۶	
نستعلیق	۲۶	
رقاع	۱۲	
ریحان	۹	
کوفی	۳	
معقلی	۲	

خوشنویسی والاتر است بر فراز ایوان نوشته می‌شود. آنگاه قوس زیر تاق ایوان با مقیاس کوچک‌تر مورد توجه قرار گرفته و هم‌چنین بالای درگاهی‌ها یا فراز و فرود پنجره، محل مناسبی برای تنظیم خط نوشته‌ها بوده است. قاب نوشته‌ها مستطیل افقی بوده، برخی کوتاه در حد و برخی بلند و کشیده، به گونه‌ای که حتی ممکن است پیرامون یک بنا را درنوردد و دارای متنی طولانی باشد. در مواردی نگارگران مطالب را در کنار تختگاه شاهی نیز نوشته‌اند.

نسبت کتیبه‌ها با موضوع نگاره:

مطالعه‌ی روابط متقابل میان کتیبه‌ها و موضوع نگاره، نشان‌گر دو گروه متفاوت است. گروه بزرگتری که در آنها متن

خطوط به چشم نمی‌خورد، گوناگونی اقلام را می‌بایست بازتابی از هنر خوشنویسی آن عصر و نوعی تلاش برای همگامی با جهان پرجلوه و جلال و تزیین‌گرای هنر نگارگری قلمداد کرد.

محل و موقعیت کتیبه‌ها:

با بررسی مجموع نگاره‌های دارای نوشته، مشخص می‌شود که کتیبه‌ها تقریباً مکان‌های ثابتی دارند، همچنان که در بناهای واقعی نیز کتیبه‌های خوشنویسی موقعیت‌های مکانی ویژه‌ای را به خود اختصاص می‌دهند. چون در اغلب نگاره‌ها محل اصلی رویداد ایوان بناه است، پس کتیبه‌ی اصلی که از لحاظ مقیاس بزرگتر و از جنبه‌ی عیار

نوشتاری ربطی به موضوع نگاره ندارد و گروه کوچکتری که در آن، این دو مرتبط و مکمل یکدیگرند.

کتیبه‌های نامرتب با موضوع نگاره‌ها: در این گروه بزرگ، انتظاری که از کتیبه می‌رود در وهله‌ی نخست ارزش‌های بصری آن است نه مفهوم آن. در اینجا خط می‌بایست همانند دیگر نقوش تزیینی «دیده» شود نه آن که الزاماً «خوانده» شود. چون ارتباط مشخصی میان مفهوم آنچه نوشته شده با موضوع نگاره یا شخصیت به تصویر درآمده وجود ندارد.

اما مقصود نوشتار حاضر نه فقط دیدن، بلکه خواندن این کتیبه است. از این رو پس از بازخوانی، این متن‌ها در چند گروه کوچک‌تر دسته‌بندی شده‌اند.

الف) متن‌های کوتاه دعایی: در این گروه، متن دارای نوعی شادباش یا تمجید، نیک‌خواهی و عرض ارادت غیرمستقیم نسبت به مخاطب اصلی تصویر یعنی شاه است. این متون از یکی دو واژه‌ی خیرخواهانه تا مصرع‌ها یا سجع‌های مشهور یا برساخته ذهن نگارگر - خوشنویس را شامل می‌شود، که بعضاً به تکرار به زبان‌های فارسی یا عربی پیرامون درها و درگاه‌ها نوشته شده‌اند. مانند: گشاده باد به دولت همیشه این درگاه (سه مرتبه) صفحه‌ی ۴۶۸، ۱۳۲ و ۳۰۵. عاقبت به خیر باد (۲ مرتبه) صفحه‌ی ۱۲۶ و ۲۰۲. دولت باد، فرصت باد صفحه‌ی ۱۳۴. دولت و سعادت باد صفحه‌ی ۲۲۷. آفتاب برج دولت صفحه‌ی ۲۲۸. تخت و دولت همیشه جای تو باد صفحه‌ی ۲۸۳. آسوده کسی که رخ برین درگه سود صفحه‌ی ۳۰۵.

تقریباً همین مفاهیم را با واژگان و جملات عربی نیز می‌توان یافت. در این راستا جمله‌ی دعایی «یا مفتح الابواب» پنج مرتبه در نگاره‌های صفحه‌ی ۸۵ و ۱۲۰ و ۱۲۵ و ۱۶۹ و ۲۲۸ در مکان‌هایی مشابه نوشته شده است. هم‌چنین، الله ولی التوفیق (سه مرتبه) صفحه‌ی ۷۹، ۸۳ و ۱۳۴. السلطان العادل (سه مرتبه) صفحه‌ی ۸۸، ۹۲ و ۱۱۵. لصاحبه السعاده والسلامه (سه مرتبه) صفحه‌ی ۱۶۷، ۱۸۰ و ۲۰۲. السلطان الاعظم صفحه‌ی ۷۶. خلدالله تعالی ملکه و سلطانه صفحه‌ی ۲۲۸. رفیع ارفع ربهم درجات صفحه‌ی ۱۲۵.

ب) تعظیم و تکریم سلطان حاضر: در نوشته‌های مورد مطالعه، فقط یکبار به روشنی از شاه تهماسب نام برده شده است، آن هم در نگاره‌ی «کشته شدن ارجاسب به دست اسفندیار» (ص ۲۶۸) که پیرامون در ورودی دژ چنین نوشته‌اند «معز السلطنه والخلافه والدینا والدین ابوالمظفر السلطان شاه طهماسب الحسینی بهادرخان خلدالله تعالی ملکه و مرجمه

واحسانه» که شباهت بسیاری به کتیبه‌های واقعی ابنیه‌ی تاریخی آن دوران دارد. اما در گروه قابل ملاحظه‌ای از نگاره‌ها، مشخصاً مخاطب نوشته کسی بجز شاه نیست، که حامی هنرمندان در خلق چنین کتابی بوده است.

در نگاره‌ی «دیدار زال و سام با منوچهر و قارن» (ص ۱۱۴) بر بالای درهای ورودی به شکل متقارن، خطاب به شاه این دو بیت رامی‌توان خواند:

شهان جهان در پناه تواند

همه خاک بوسان راه تواند

ز تخت زمین ارجمندی گرفت

به تاجت فلک سربلندی گرفت

در زیر قوس ایوان در نگاره‌ی «رای زدن سام با منوچهر در کار زال و رودابه» (ص ۱۲۸) که نوشته‌اند:

شاهای بقای عمر تو بادا هزار سال

اقبال در پناه تو بادا هزار سال

سالی هزار ماه و مهی صد هزار روز

روزی هزار ساعت و ساعت هزار سال

و بر فراز درگاهی‌های همین نگاره، سروده‌ای از سعدی با این مضمون:

جهانت به کام و فلک یار باد

جهان آفرینت نگهدار باد

به کام تو بادا سپهر بلند

ز چشم بدانت مبادا گزند

نمی‌تواند مخاطبی بجز شاه داشته باشد.

آنگاه که در زیر کنگره‌ی دیوار بیرونی قلعه در نگاره‌ی «ربودن بیژن تاج تژا و را» (ص ۲۰۶) می‌خوانیم: «السلطان الاعظم الاعدل الاکرم مالک الرقاب العرب والعجم خلدالله تعالی ملکه و سلطانه و افاض علی». طبیعی است که متن، تعظیمی به شاه و سلطان حاضر به شمار آید هر چند مستقیماً نامی از وی برده نشده باشد.

بر کتیبه‌ی بالای ایوان، در نگاره‌ی «نشستن جهن بر تخت توران زمین» (ص ۲۵۲) چنین بیت شاه‌پسندانه‌ای هست:

منزل تو کعبه اهل وفاست

طاق ابروی تو محراب دعاست

و این شعر:

ای دل و دیده هر دو خانه تو

سر من خاک آستانه تو

که بر قاب مستطیل شکل بالای کوشک شاهی در نگاره‌ی «فردوسی در بارگاه سلطان محمود» (ص ۲۷۷) آمده است

بر ناظر این کتاب می‌گردد باز
 ناگفته پیدا است که ناظر اصلی کتاب کسی بجز شاه نیست.
 پ) شاه بیت‌هایی از بزرگان ادب: گروه دیگر برگزیده‌هایی از
 سروده‌ی شاعران نام‌آور گذشته است. خالقان شاهنامه‌ی
 تهماسبی یا حامیان ادب‌پرور آنها، تعلق خاطر ویژه‌ای
 به حافظ و سعدی داشته‌اند، زیرا بیش از دیگر بزرگان از
 سروده‌های آنان در آرایه‌ی بناها بهره برده‌اند.
 اشعار حافظ ۱۰ بار و سروده‌های سعدی ۸ بار، زینت‌بخش
 قسمت‌های مختلف نگاره‌ها شده است. کماکان بسیاری
 از این ابیات بدون ارتباطی مستقیم با رویداد در نگاره آورده
 شده‌اند.
 در نگاره‌ای با عنوان «ربودن بیژن تاج‌تزاو را» (ص ۲۰۶)
 کتیبه‌ی بالای در ورودی این بیت از گلستان است:
 جهان ای برادر نماند به کس
 دل اندر جهان آفرین بند و بس
 بر فراز دیوار فوقانی قلعه نیز گزیده‌ای از بوستان رامی توان
 خواند:
 جهانت به کام و فلک یاد باد
 جهان آفرینت نگهدار باد
 به کام تو باد اسپهر بلند
 ز چشم بدانت مبادا گزند
 در چند نگاره‌ی دیگر نیز، این سروده مورد استفاده قرار گرفته
 است. بیت آغازین آن زینت‌بخش طرفین درگاه‌ها در نگاره‌ی
 «دیدار سیندخت با سام نریمان» (ص ۱۳۲) است. در
 نگاره‌ی «گفتگوی شاه درباره‌ی ازدواج زال» (ص ۱۳۴) همین
 بیت را بر فراز تختگاه شاه نوشته‌اند و در قاب زیر کنگره‌ی
 بخش دورتر در نگاره‌ی «فتح قلعه‌ی بهمن توسط کیخسرو»
 (ص ۱۹۷) نیز هر دو بیت به چشم می‌خورد.
 در نگاره‌ای با عنوان «دیدار زال و سام با منوچهر و قارن»
 (ص ۱۱۴) بر فراز درهای ورودی، شاه بیتی از حافظ را بدین
 مضمون نوشته‌اند:
 رواق منظر چشم من آشیانه توست
 کرم نما و فرود آ که خانه خانه توست
 همین بیت در بالای پنجره‌ی طبقه‌ی دوم در نگاره‌ی «رفتن
 سام و زال به کابل برای سور سودابه» (ص ۱۳۶) هم دیده
 می‌شود و مصرع آغازین آن یک بار دیگر در قاب زیر پنجره‌ی
 درون قلعه در نگاره‌ی «فتح قلعه بهمن توسط کیخسرو»
 (ص ۱۹۷) چشم رامی نوازند. یکبار دیگر نیز، همین بیت را در
 نگاره‌ی «کشته شدن ارجاسب بدست اسفندیار» (ص ۲۶۸)

نیز می‌بایست خطاب به شاه قلمداد گردد چون با روایت به
 تصویر درآمده نسبتی ندارد.
 تمامی خط‌نوشته‌های نگاره‌ی «آوردن هدایای هند به دربار
 انوشیروان» (ص ۳۰۵) رامی توان خطاب به شاه در شمار آورد.
 کتیبه‌ی بالای دیوار جانبی چنین است: «پاینده باد قصر
 رفیع شه زمان». نوشته‌ی بالای درگاه زنانه: «آسوده کسی
 که سر برین درگه سود» و در بالای در ورودی نیز، «گشاده
 باد به دولت همیشه این درگاه» که جمله دعایی اخیر چند
 مرتبه‌ی دیگر نیز با هدفی این چنین در نگاره‌ها نوشته شده
 است.
 در یک نگاره نیز نقش و نگار کاخ شاه مورد تمجید قرار گرفته
 است. بر بالای ایوان، در نگاره‌ی «پرسش موبدان از هرمز»
 (ص ۳۱۱) در ترکیبی بسیار دشوار خوان و هنرمندانه نوشته
 شده است:
 ای تراشمسه دیوار چو گل شوق انگیز
 طاق و ایوان تو چون قوس و قزح رنگامیز
 همچنین، هنگامی که در دیواره‌ی جانبی مسند شاهی در
 نگاره‌ی «بارید در میان درختان» (ص ۳۲۰) نوشته شده است
 «همیشه بخت و دولت جای شه باد»، مخاطب اصلی شاه
 است.
 در دو نگاره نیز نگارگر که از عملکرد هنری خویش به شور
 آمده، به توصیف و تعظیم خود نگاره می‌پردازد. چون
 سروده‌ی مزبور در دو نگاره تکرار می‌شود، می‌توان احتمال
 داد که از گنجینه‌ی ادبی گذشتگان انتخاب شده و صرفاً
 برای نگاره سروده نشده است. در نگاره‌ی «سور فریدن با
 کندرو و کیل ضحاک» (ص ۸۴) به کناره‌های پایه‌ی تختگاه
 شاه در نهایت ظرافت نوشته شده است:
 این صفحه که شدرشک پری خانه چین
 مانی نکشید صورتی خوشتر از این
 خطش به خط پری رخان می‌ماند
 کارآسته باشد به هزاران آیین
 این رباعی را در قسمت بالای درگاهی و دیوار طبقه فوقانی
 بنادر نگاره‌ی «آمدن محراب به نزد رودابه» (ص ۱۲۵) نیز
 می‌توان بازخوانی کرد.
 در قوس زیر ایوان در همین نگاره، رباعی دیگری با مضمونی
 مشابه دیده می‌شود:
 این صفحه که هست رشک خوبان طراز
 آراسته پیکریست بیننده نواز
 گویا در رحمتت کز عالم فیض

بر فراز دیوار داخلی قلعه می‌توان خواند.

بیت دل انگیز دیگری با مضمون:

بر این رواق ز برج نوشته‌اند به زر

که جز نکویی اهل کرم نخواهد ماند

نیز سه مرتبه در سه نگاره‌ی متفاوت بکار گرفته شده است. در نگاره‌ای با عنوان «آگاه شدن مهرباب از خشم منوچهر شاه» (ص ۱۳۱) کتیبه‌ی فراز ایوان است. در نگاره‌ی «سور جریره دخت پیران با سیاوش» (ص ۱۸۰) سه‌لت زیر قوس ایوان بنا را می‌آراید، در نگاره‌ی «نوشیروان و دختر خاقان» (ص ۳۰۴) نیز کتیبه‌ی بالای ایوان بناست و در نگاره‌ی «کشته شدن ارجاسب به دست اسفندیار» (ص ۲۶۸) فقط مصرع آغازین بیت یعنی «بر این رواق ز برج نوشته‌اند به زر» را بر فراز دیوار جانبی قلعه می‌توان یافت.

در نگاره‌ی «آگاه شدن مهرباب از خشم منوچهر شاه» (ص ۱۳۱) در سه‌لتی زیر قوس ایوان، این سروده حافظ چشم را می‌نوازد:

شاه نشین چشم من تکیه‌گه خیال توست

جای دعاست شاه من بی تو میاد جای تو

در نگاره‌ای دیگر با عنوان «رفتن سام و زال به کابل برای سور سودابه» (ص ۱۳۶) در قاب بالای در ورودی بنا بیت دلنشین دیگری از حافظ با این مضمون آورده شده است:

ز در درآو شبستان ما منور کن

دماغ مجلس روحانیان معطر کن

بر فراز ایوان اصلی، در نگاره‌ی «اردشیر و گلنار» (ص ۲۷۸) کلام فاخر دیگری از حافظ خودنمایی می‌کند:

پیش از آن کاین سقف سبز و طاق مینا برکشند

منظر چشم مرا بروی جانان طاق بود

با آن که تکرار یک بیت در نگاره‌هایی با مضامین متفاوت، نشان‌دهنده‌ی عدم ارتباط مستقیم و موضوعی میان نگاره و نوشته است، اما انتخاب ابیاتی دارای واژگانی چون «رواق»، «شاه‌نشین»، «در»، «شبستان»، عمارت و منزل، برای نوشتن روی بنا، بازتابی از فهم عمیق ادبی و تسلط دست‌اندرکاران برگنجینه‌ی ادب فارسی و انتخاب هوشمندانه، در راستای ایجاد نوعی همگامی نامحسوس میان نوشته و تصویر است.

ت متن‌های مرتبط با احداث بنا؛ این گروه از خط نوشته‌ها، هم‌چنان با موضوع نگاره بی‌ارتباط هستند اما به احداث بنای به تصویر درآمده مربوط می‌شوند. در اینجا هنرمند خوشنویس با ذوقی درخور، به تقلید از آنچه در بناهای

تاریخی یا عمارات باشکوه دولتی در شهر و دیار خویش دیده است، خط نوشته‌هایی در بنا می‌آورد که هم مناسب بنای معماری و هم متناسب با مکان اجراست و هم پسند خاطر شاه خواهد بود هر چند ارتباطی با موضوع نگاره ندارد. در نگاره‌ی «رفتن ندیمه‌گان به خواستگاری رودابه» (ص ۱۲۰) کتیبه‌ی فراز طبقه‌ی اول چنین است: امر به تجدید هذا العماره السلطان - دولته - العادل.

در نگاره‌ی «آمدن مهرباب به نزد رودابه» (ص ۱۲۵) بالای درگاهی و دیوار طبقه‌ی فوقانی بنا می‌توان این متن عربی آشنا را بازخواند: امر ببینان هذا العماره الرفیعه الشریفه السلطان الاعدل الاکرم.

کتیبه‌ی بالای ایوان در نگاره‌ی «دیدار سیندخت با سام نریمان» (ص ۱۳۲) چنین است: امر ببینان هذا العماره فی زمان السلطنه السلطان الاعظم مولا الملوک عرب. بدین ترتیب، گویی بناهای موجود در نگاره‌ها نیز به دستور و همت شاه ساخته یا تجدید بنا شده‌اند.

ث آیات قرآن و مضامین مذهبی: در دو نگاره، از آیات قرآن استفاده شده است. کتیبه‌ی طلایی رنگ بالای ایوان در نگاره‌ی «رای زدن سام با منوچهر در کار زال و رودابه» (ص ۱۲۸) آیه‌ی ۱۲۷ از سوره‌ی بقره نوشته شده است: «اذ یرفع ابراهیم القواعد من البیت واسمعیل تقبل منا (انک) انت السميع العليم.» همین آیه را زیر کنگره‌ی طبقه‌ی فوقانی نگاره‌ی «آمدن مهرباب به نزد رودابه» (ص ۱۲۵) نیز می‌توان مشاهده کرد. بهره‌مندی از کلام الهی علاوه بر آنکه نوعی تیمن و تبرک به شمار می‌رود، برگستره‌ی بناهای واقعی نیز مورد استفاده بوده است، اما ارتباطی میان مفهوم آیه با موضوع دو نگاره به نظر نمی‌رسد.

آوردن ذکر مشهور شیعیان یعنی «اللهم صل علی محمد المصطفی و امام علی المرتضی» در زیر کنگره‌ی طبقه‌ی بالای عمارت در نگاره‌ی «رفتن ندیمه‌گان به خواستگاری رودابه» (ص ۱۲۰) در همین بستر قابل تأویل است.

۲- کتیبه‌های مرتبط با موضوع نگاره:

گروه دیگر، نوشته‌هایی هستند که با موضوع نگاره و روایت داستان ارتباط دارند و گویی مکمل یکدیگرند.

در اینجا نگارگر - خوشنویس علاوه بر ذوق هنری، می‌بایست درک لازم را از روابط متقابل نوشته و تصویر حاصل کرده و تسلط بیشتری بر حوزه‌ی ادبیات داشته باشد تا بتواند تعاملی مطلوب میان نوشته با نگاره برقرار کرده و آن دورا با

یکدیگر همگام گرداند.

در تنها نگاره‌ی مذهبی شاهنامه‌ی تهماسبی با عنوان «گفتار اندر ستایش پیغمبر» (ص ۶۸) که در قسمت پیشگفتار این نسخه‌ی نفیس جای دارد، سفینه‌ی نجات را که همانا کشتی آل عباس است به تصویر کشیده‌اند. برفراز مسندی که پیامبر و امام علی بر آن جلوس کرده‌اند، بی‌تی از سعدی را با این مضمون نگاشته‌اند:

چه غم دیوار امت را که دارد چون تو پشتیان
چه باک از موج بحر آن را که باشد نوح کشتیان

انتخاب دقیق و بسیار هوشمندانه است. هم تعظیمی به بارگاه پیامبر و امیرالمؤمنین است و هم با توجه به موضوع نگاره، واژگان بحر و توفان و موج و کشتی به زیبایی تمام مرصع‌کاری شده‌اند.

در نگاره‌ی «کشتن ضحاک گاو پرمايه را» (ص ۷۹) که به فریدون مربوط می‌شود، ابیاتی انتخاب شده که نام فریدون در آنها هست:

بلندی منظر گردون از آن یافت

کز آن جاکوکب اقبال شد تافت

فلک قصر فریدون پست از آن ساخت

جهان از قیصر و کاووس پرداخت

که با داد و دهش سلطان غازی

شود خورشید اوج سرافرازی

با توجه به ساختار متوسط شعر، دور نیست که نگارگر - خوشنویس، که بی‌تردید دستی در ادبیات داشته است، خود سراینده آن باشد. در این صورت، بنای موجود در نگاره را قصر فریدون انگاشته، و پیام می‌دهد که از آن روی این کاخ‌ها پست شده‌اند که جای برای سلطان غازی و خورشید اوج سرافرازی که طبعاً مقصود حامی نگارگر، یعنی شاه تهماسب است باز شود.

در نگاره‌ی «نشستن ضحاک بر تخت» (ص ۷۶) بر فراز بارگاه نوشته شده است:

زلف ترارقیب به گردن گرفته بود

ضحاک را به زحمت ماران گذاشتیم

با توجه به حضور ضحاک و مارهایش در نگاره، خوشنویس - نگارگر نیز از واژگان مناسب و تصویرسازی شاعرانه متناسب بهره برده است.

در نگاره‌ی «کشتن فریدون ضحاک را» (ص ۸۵) در قباب اصلی زیر کنگره به خط استادانه‌ای نوشته شده:

به کام تو بادا همه کار تو

خداوند گیتی نگهدار تو

که نوعی آرزوی پیروزی و پایداری برای فریدون قهرمان جوان نگاره که در حال کوفتن ضحاک است دیده می‌شود. بر قاب‌های متقارن پشتی تختگاه سلطنت نیز، بی‌تی از شاهنامه را آورده‌اند که به فریدون و دادگری او اشاره دارد:

فریدون فرخ فرشته نبود

زعود و زعنبر سرشته نبود

باید پذیرفت به دلیل شهرت این ابیات از شاهنامه که در ستایش فریدون و دادگستری اوست، خواننده بیت بعدی را نیز در ذهن خود مرور خواهد کرد:

به داد و دهش یافت آن مردمی

توداد و دهش کن فریدون تویی

در نگاره‌ای با موضوع «گرفتن قارن دژ آلان را» (ص ۱۰۶) بر بالای در ورودی قلعه نوشته‌ای هست با این مضمون آشنا: «گشاده باد به دولت همیشه این درگاه» با آنکه این مصرع پرکاربرد در دیگر نگاره‌ها نیز استفاده شده، اما گویی در اینجا مناسبت بهتری با رویداد نگاره برقرار کرده است.

در نگاره‌ی «رفتن سام و زال به کابل برای سورا سوادبه» (ص ۱۳۶) دو بیت از اشعار حافظ مناسب نویسی شده است. در حالی که میزبانان به جلوداری سیندخت و باگل و شیرینی به استقبال سام و زال به پیشگاه کاخ آمده‌اند و به میهمانان خود خوشامد می‌گویند در قاب‌های بالای در ورودی نوشته شده است:

زدر در آو شبستان ما منور کن

دماغ مجلس روحانیان معطر کن

و بر فراز پنجره طبقه فوقانی عمارت نیز بیت مشهور دیگری از حافظ را به تناسب نگاشته‌اند:

رواق منظر چشم من آشیانه توست

کرم نما و فرود آکه خانه خانه توست

که هر دو نوعی خوشامدگویی به میهمانان است.

در نگاره‌ی «گرفتن سیاوش ورستم حصار بلخ را» (ص ۱۷۰) در قباب بالای در ورودی بنای آراسته‌ای که طبعاً چشم‌انداز بلخ را نشان می‌دهد نوشته شده «حصار دارالسلطنه بلخ» و بدین ترتیب، ارتباط ملموس‌تری میان جغرافیای به تصویر درآمده با روایت داستان ایجاد کرده است.

در نگاره‌ی «افسوس خوردن گودرز بر مرگ فرود سیاوش» (ص ۲۰۴) در زیر قوس سه‌لتی ایوانی که مرگ فرود آنجا اتفاق افتاده است گزیده‌ای ظریف و مشهور و متناسب از سعدی را آورده‌اند:

هر که آمد عمارتی نو ساخت
رفت و منزل به دیگری پرداخت
آن دگر پخت همچنان هوسی
وین عمارت به سر نبرد کسی

اشاره به بی‌وفایی دنیا و فضای پرانده نگاره، که حضار اعم از زن و مرد گریان و پریشان حال هستند گویای توجه ویژه‌ی خوشنویس و همگامی نوشته و نگاره است. در نگاره‌ی «رزم رستم با کافور آدمخوار» (ص ۲۲۸) بر فراز دیوار اندرونی قلعه، بیتی با این مضمون را پس از کندوکاو فراوان می‌توان خواند:

ز سنگ انداز او سنگی که جستی
پس از قرنی سرگردون شکستی

با آنکه پیام شعر شفاف و گویا نیست، اما گمان می‌رود اشاره به منجیق و پرتاب سنگ به سوی قلعه و ارتفاع اغراق‌آمیز قلعه داشته باشد. سنگی که از آن سنگ انداز پرتاب می‌شود پس از قرنی، سر کیوان را خواهد شکست.

بر فراز کوشک تفرجگاهی در نگاره‌ی «پادشاهی شاپور ذوالاکتاف» (ص ۲۸۳) بیتی نوشته شده است که ارتباط لطیفی با موضوع نگاره دارد.

بدولت کامران بر تخت عزت شادمان بنشین
که عالم را طفیل یک سر موی تو می بینم

با توجه به سلطنت بسیار طولانی و شگفت‌انگیز این پادشاه ساسانی^۵، نوشته‌ی مزبور نوعی آرزوی تداوم حکومت شاپور را تاکید می‌کند. در سوی دیگر کوشک نیز مصرعی با همین مفهوم نقش بسته است.

تخت و دولت همیشه جای تو باد

۳- قاب‌های بدون نوشته (خالی):

از ۸۰ نگاره‌ای که تمامی یا قسمتی از آنها به بنای معماری اختصاص دارد، ۲۰ نگاره دارای قاب‌های خالی یا نانوخته است. بدان معنی که در طراحی تقسیمات دیوارها، مکان‌های معهودی را برای نوشته در نظر گرفته‌اند، اما به دلایلی نامعلوم این قسمت خالی مانده و چیزی در داخل آن نوشته نشده است^۶. البته این سطوح پوشش رنگی داشته و همانند دیگر نگاره‌های دارای نوشته، عمدتاً زمینه‌ی لاجوردی رنگ دارند. این نکته، پرسش‌ها و چالش‌هایی را درباره‌ی چگونگی و زمان انتخاب مضامین نوشته‌ها و کیستی خوشنویس آنها ایجاد می‌کند.

تعداد چشم‌گیر نگاره‌های بی‌نوشته، که یک چهارم

مجموعه‌ی نگاره‌های معمارانه را شامل می‌شود و هم‌چنین پراکنده بودن آنها در سرتاسر کتاب، این گمان را به وجود می‌آورد که شاهنامه‌ی تهماسبی هرگز به طور کامل به پایان نرسیده است. البته نداشتن انجامه نیز این پندار را تقویت می‌کند. (رجبی، ۱۳۹۲: ۱۰)

قاب‌های خالی مشخص می‌کند که خط نوشته‌ها هم‌زمان با نگاره انجام نمی‌شده است. در این صورت، احتمال این که خوشنویس و نگارگر فرد واحدی بوده باشند کاهش می‌یابد. در چنین حالتی می‌توان پنداشت که موضوع نوشته در ساختار کلی اثر، تأثیر چندانی نداشته و پس از اتمام نگاره، در مورد چیستی مطالب آن تصمیم‌گیری می‌شده است. هر چند برخی نوشته‌ها از لحاظ عیار خط و ساختار ترکیب و اندازه‌ی نسبتاً جلی و تأثیرگذار، چنان ماهرانه و استادانه اجرا شده‌اند که نمی‌توان پذیرفت نگارش آنها سردستی و بدون طراحی مقدماتی باشد.

نتیجه

با توجه به جدول شماره‌ی یک و مجموع آنچه ارائه شده، یافته‌های این پژوهش را می‌توان این‌گونه خلاصه کرد:

- نوشته‌ها افزوده‌های پایانی هستند و در طراحی آغازین نگاره جایگاهی نداشته‌اند.

- نوشته‌ها به صورت رنگه نویسی توسط نگارگر خوشنویس و با قلم مواجرا شده‌اند نه توسط خوشنویس متخصص و با قلم نی.

- تنوع اقلام و عیار غالباً عالی خط‌ها، روشن می‌کند که نگارگران شاهنامه‌ی تهماسبی خوشنویسان قابل‌ی بوده‌اند.

- تکرار متنی واحد در نگاره‌هایی با موضوعات متفاوت، نشان‌گر محدودیت حوزه‌ی مضامین و تا حدودی کلیشه‌ای بودن نوشته‌ها است.

- بررسی عنصر رنگ در مجموع کتیبه‌ها اعم از زمینه و نقوش تزئینی پیرامون آنها، گویای تأثیرپذیری شدید نگارگران از هنر کاشی‌کاری در جغرافیای پیرامون خویش است.

- جمع‌بندی مضامین و محتوای نوشته‌ها نشان می‌دهد که جلب توجه و رضایت حامی - شاه - از اولویت برخوردار بوده تا بدانجا که گویی وی را حاضر و ناظر بر اعمال خویش می‌دیده‌اند.

- با آن که هنرمندان در ساختار بناها و موقعیت، رنگ و اندازه کتیبه‌ها متأثر از جهان پیرامون خویش بوده‌اند، اما

خوشنویس و عدم نظارت ادبی سختگیرانه در انتخاب مطالب است.

- حضور پررنگ واژگان و اصطلاحات مربوط به هنر معماری در عموم متن‌ها (فارغ از کیفیت ادبی آنها) گویای نوعی درایت ادبی همراه با شناخت عناصر تصویری و ارزش بصری واژگان توسط نگارگر خوشنویس است.

و در نهایت، وجود ۲۰ نگاره با قاب‌های نانوشته، که در سرتاسر کتاب پراکنده‌اند، نشان‌دهنده‌ی ناتمام ماندن نگاره‌های شاهنامه‌ی تهماسبی است.

در گزینش مفاهیم بیشتر به ذائقه‌ی ادبی غالب در دربار و محافل ادبی چشم داشته‌اند. از همین رو سعدی و حافظ با آنکه در کتیبه‌های بناهای هیچ دوره‌ای حضور پررنگی نداشته‌اند اما در خط‌نوشته‌های نگاره‌ها رتبه‌ی برتر را به دست آورده‌اند.

- در برخی موارد کم مایه بودن ابیات، ستایش آمیز بودن محتوا و ناشناس بودن شاعر، این گمان را تقویت می‌کند که نگارگر، خود طبع آزمایی کرده باشد.

- تنوع کیفی ابیات، نشان‌گر آزادی عمل نسبی نگارگر-

پی‌نوشت

۱. روشن است که مقصود، نوشته‌های تزیینی روی دیوار بناه است که جزیی از نگاره به شمار می‌روند نه ابیاتی از متن شاهنامه که اغلب به صورت چهارستونی و با قلم نی توسط خوشنویس نسخه‌نوشته شده است و یا سر داستان‌های شاهنامه که بعضاً در داخل نگاره جای دارند.

۲. بیشترین خط‌نوشته‌ها را در نگاره «آمدن مهرباب به نزد رودابه» (ص ۱۲۵) می‌توان یافت. در ۱۰ قاب تعبیه شده در قسمت‌های مختلف این نگاره مطالب متنوعی به زبان‌های فارسی و عربی شامل نظم و نثر و آیات قرآنی به قلم ریحان و نستعلیق و رقع نوشته شده است.

۳. نگارندگان برای تعیین نوع و عیار خطوط و دیگر مسایل مربوط به هنر خوشنویسی از مشاوره و راهنمایی‌های ارزنده پژوهشگر ارجمند حمیدرضا قلیچ‌خانی بهره برده‌اند.

۴. با توجه به این نکته که مرجع کلیه تصاویر این مقاله، نگاره‌های شاهنامه تهماسبی چاپ موزه متروپولین ۲۰۱۴ م است که تمامی ۲۵۸ نگاره را با همان ترتیب نسخه اصلی و با کیفیتی درخور منتشر کرده است پس جهت تسهیل و تلخیص در ارجاع، به هنگام اشاره به هر کدام از نگاره‌ها، صفحه آن نیز آورده می‌شود.

۵. شاپور دوم ساسانی استثنائاً بیش از عمر خود سلطنت کرد! بدان معنی که پیش از تولد به شاهی رسید و تا پایان عمر هفتاد ساله خود یعنی از ۳۰۹ تا ۳۷۹ م شاهنشاه قدرتمند ایران بود. نگ: (پیرنیا، ۱۳۸۶: ۱۹۱) هم چنین (یارشاطر، ۱۳۷۳: ۲۴۰-۲۳۲) و (رضایی، ۱۳۷۲: ۳۴)

۶. تعداد قاب‌های نانوشته در نگاره‌ها متفاوت است کمینه آن یک قاب مثلاً در نگاره «برآمدن سیاوش از خواب» (ص ۱۸۵) و بیشینه آن هفت قاب خالی دارد که نگاره «کشته شدن خسرو پرویز» (ص ۳۲۲) است.

کتابنامه

- پیرنیا، حسن و همکاران (۱۳۸۶). *تاریخ کامل ایران*، تهران: انتشارات نگاه.
- رجبی، محمدعلی و همکاران (۱۳۹۲). *شاهنامه شاه تهماسبی*، تهران: مؤسسه تألیف و ترجمه و نشر آثار هنری (متن).
- رضایی، عبدالعظیم (۱۳۷۲). *تاریخ ده هزار ساله ایران*، تهران: انتشارات اقبال.
- یارشاطر، احسان (۱۳۷۳). *تاریخ ایران*، ترجمه حسن انوشه، تهران: امیر کبیر.

- Canby, S. R. (2014). *Shahnama of Shah Tahmasp: The Persian Book of Kings*. New York, NY: Metropolitan Museum of Art.

Rereading and Analyzing Inscription in the Paintings of the Shahnameh of Shah Tahmasp

Abstract:

About one-third of the 258 paintings of the Shahnameh of Shah Tahmasp depict images of architectural buildings corresponding to their subject matter. These buildings primarily include palaces, magnificent government structures, fortifications, and fortresses. Although the Shahnameh's stories are set in pre-Islamic times, the artist considered the characteristics of aristocratic buildings from the Timurid and Safavid eras. These structures, which the artist had frequently encountered in his surroundings and perhaps even lived in due to proximity to the court, influenced his depictions.

In addition to various tiling, plasterwork, and mural painting motifs, the aristocratic buildings of that era were adorned with calligraphic inscriptions. Similarly, the artist incorporated decorative motifs alongside writing to embellish his depictions of these buildings. This article focuses on these inscriptions, aiming to re-read and catalog all the texts before analyzing their format and content.

Quantity and Quality of Inscriptions

The 258 paintings in the Shahnameh of Shah Tahmasp can be divided into two groups based on their settings. The larger group, depicting events in natural environments, generally lacks inscriptions and falls outside this article's scope. The second group dedicates part or all of the scene to architectural spaces. This group contains inscriptions on walls or doors.

Approximately 80 of the Shahnameh's paintings depict architectural structures adorned with various patterns. Among these, rectangular frames are used for decorative purposes: 22 paintings feature frames filled only with motifs, 20 have empty frames without writing or decoration, and 38 contain inscriptions of prose or poetry. This article primarily focuses on these 38 paintings.

In the selected paintings, inscriptions are written with a brush and paint rather than a reed pen and ink. As a result, their creation is more painterly than calligraphic. However, the high quality of the lines demonstrates the artist's mastery of calligraphy principles.

Placement and Position of Inscriptions

An examination of all paintings containing text reveals that the inscriptions occupy nearly fixed locations, much like calligraphic inscriptions on real architectural structures.

Since most scenes occur on the iwan, the primary inscription—larger in scale and more refined in calligraphy—appears above the iwan. Smaller inscriptions are placed on the arch beneath the iwan or above doorways and windows, which are

Document Type:

Original/Research/Regular Article

Receive Date: 09 March 2023

Accept Date: 23 August 2023

Aliasghar Mirzaeimehr

(Corresponding Author)

Assistant Professor, Science and Culture University, Tehran, Iran.

Email: ali.a.mirzaeimehr@gmail.com

Fattaneh Almasi

Ph.D. Student of Comparative and Analytical History of Islamic Arts, Instructor, visiting lecturer of the Science and Culture University, Tehran, Iran.

Email: almasifattaneh@gmail.com

DOI:

10.22051/jtpva.2023.43308.1516

ideal locations for inscribed texts.

Relationship Between Inscriptions and Subject Matter

A study of the relationship between inscriptions and the paintings' themes reveals two distinct groups: one in which the inscriptions are unrelated to the painting's subject and another where the text complements the illustration and story.

Inscriptions Unrelated to the Subject Matter:

In this larger group, inscriptions are valued primarily for their visual appeal rather than their meaning. The text, like other decorative elements, is meant to be "seen" rather than "read," as it has no connection to the painting's theme or depicted characters.

The texts fall into four general categories: short prayer texts, praises of Sultan Shah Tahmasp, notable verses of Persian literature (especially from Hafiz and Saadi), and texts related to the construction of buildings.

Inscriptions Related to the Subject Matter:

In this smaller group, the inscriptions and the painting's theme are interconnected and complementary. Here, the painter-calligrapher not only demonstrates artistic skill but also a deep understanding of the interplay between text and image, requiring a strong grasp of literature to harmonize the two.

Empty Frames Without Text

Out of the 80 paintings dedicated to architectural structures, 20 contain empty or unwritten frames. These frames were designed for inscriptions, but for unknown reasons, they were left blank. The significant number of unwritten frames—constituting a quarter of the architectural paintings—and their scattered distribution throughout the book suggest that the Shahnameh of Shah Tahmasp was never fully completed. The absence of a colophon reinforces this assumption.

The empty frames indicate that the inscriptions were added separately from the paintings. This reduces the likelihood that the calligrapher and painter were the same person. It also suggests that the texts' content had little influence on the overall structure of the work and was decided upon after the illustrations were completed.

Summary of Findings

The findings of this research can be summarized as follows:

The inscriptions were later additions and were not part of the initial painting design.

They were created using a painterly method by a painter-calligrapher, not by a specialist calligrapher using a reed pen.

The variety and high quality of the inscriptions indicate that the Shahnameh's painters were skilled calligraphers.

The repetition of the same texts in paintings with different subjects highlights a limited range of themes and a degree of formulaic composition.

The inscriptions reflect the patron's (the Shah's) preferences, prioritizing his attention and satisfaction.

While the buildings and inscriptions were influenced by the artists' surroundings, the selection of literary content aligned with the court's dominant tastes, favoring poets like Saadi and Hafiz.

The qualitative variety of the verses demonstrates the painter-calligrapher's relative freedom in choosing texts, with minimal oversight.

The frequent use of architectural terminology in the texts reveals a literary awareness combined with a sensitivity to visual and textual elements by the painter-calligrapher.

The presence of 20 unwritten frames scattered throughout the manuscript confirms the incomplete state of the Shahnameh of Shah Tahmasp.

Keywords: Shahnameh of Shah Tahmasp, Inscriptions, Painting, Architecture

References:

- Canby, S. R. (2014). *Shahnama of Shah Tahmasp: The Persian Book of Kings*. New York, NY: Metropolitan Museum of Art.
- Pirnia, H. & Ashtiani, A. (2007). *History of Iran*. Tehran: Negah.
- Rajabi, M. A. (2013). *The Shahname of Shah Tahmasabi*. Tehran: Matn.
- Rezaei, A. (1994). *The Ten Thousand Years History of Iran*. (Vol. 2). Tehran: Eghbal.
- Yarshater, E. (1995). *History of Iran*. (Translated by H. Anoushe). Tehran: Amir Kabir.